

PRZEGLĄD POLSKIEJ ORAZ ROSYJSKO I UKRAIŃSKOJĘZYCZNEJ LITERATURY DOTYCZĄCEJ DZIEJÓW KAMIEŃCA PODOLSKIEGO

В статті розглянуто стан польсько та україномовної літератури стосовно міста і пам'яток Кам'янця-Подільського, також літератури російськомовної, давньої та радянської. Автор піддав аналізу зміст досліджених публікацій та їх мериторичне значення. Вказано також на ті позиції, які, хоч і стосуються широко трактованої тематики кресів, містять інформацію щодо Кам'янця та розміщених на його теренах пам'яток, що свідчать про спільну польсько-українську історичну муніципалітетну і про історію колишньої Речі Посполитої.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Річ Посполита, польська та українська історіографія.

В статье рассмотрено состояние польско и украиноязычной литературы относительно города и памятников Каменец-Подольского, также литературы русскоязычной, древней и советской. Автор проанализировал содержание исследованных публикаций и их мериторическое значение. Указано также на те позиции, которые, хотя и относятся к широко трактованной тематике окраин, содержат информацию о Каменце и размещенных на его территории памятниках, что свидетельствуют об общем польско-украинском прошлом и истории бывшей Речи Посполитой.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, Речь Посполитая, польская и украинская историография.

In the article it is considered the state of Polish and Ukrainian literature concerning the city and monuments of Kamenets-Podilsky, also literatures Russian, ancient and Soviet. The author analysed the content of the researched publications and their merhetorical value. It is also indicated those positions which, though belong to the widely interpreted subject of outskirts, contain information about Kamenets and monuments placed on its territory, that indicates the common Polish-Ukrainian past and history of former the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Kamenets-Podilsky, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Polish and Ukrainian historiography.

Dawne Kresy Wschodnie były wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć dzisiaj już praktycznie w całości znajdują się poza obszarem państwa polskiego, to nadal posiadają jednak magnetyzujący urok i w dalszym ciągu wywierają ogromny wpływ na wyobraźnię części współczesnych Polaków. Budzą również swoistą nostalgię za przysłowiowym «*rajem utraconym*».

Stąd też skutek przemian politycznych, które w tej części Europy nastąpiły po 1989 i 1991 r. daje się zauważyć wyraźny renesans zainteresowania Kresami Wschodnimi, głównie zaś Kresami Południowo-Wschodnimi, jakie niegdyś obejmowały należące do Korony województwo ruskie oraz Wołyń i Podole, a także ziemie ukraińskie. Efektem tego zjawiska, poza ożywionym płynącym z Polski na współczesną, niepodległą Ukrainę, ruchem turystycznym, są również liczne publikacje, zarówno naukowe [1], jak i jeszcze chyba liczniejsze, popularnonaukowe [2], w tym także obcojęzyczne [3]. Dzięki nim współczesny Polak może poznać złożone i bogate dzieje polityczne [4], militarne [5] i społeczne [6], głównie dawnych, polskich Kresów Wschodnich, w tym Podola oraz leżącego tam miasta Kamieniec wraz z jego zabytkami.

Ta sama uwaga odnosi się również do licznych aspektów stosunków polsko-kozackich, które, poza innymi konsekwencjami, doprowadziły także do powstania wielu opartych o bolesne stereotypy historyczne wzajemnych uprzedzeń zauważalnych także dziś.

Nie należy też zapominać, że w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów problem kozacki w istotny sposób determinował dzieje Kresów Południowo-Wschodnich, przyczyniając się, między innymi, do utraty na rzecz Turcji Podola wraz z Kamieńcem [7].

Ta obszerna już dzisiaj literatura umożliwia też poznanie pozostałych do naszych czasów na byłych Kresach Wschodnich materialnych śladów istnienia byłej tolerancyjnej dla swych mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów, świadczących o jej niegdysiejszej pozycji politycznej, a także o kondycji ekonomicznej [8] oraz o wspaniale rozwijającej się i zróżnicowanej kulturze wielu żyjących w niej niegdyś społeczności [9].

Zauważyć również należy, iż w historiografii polskiej, przynajmniej po części, jest to kontynuacja wcześniejszych badań naukowych, jakie prowadzono zarówno w XIX w. [10], oraz w okresie II Rzeczypospolitej [11], jak i, pomimo istniejących wtenczas znacznych oraz istotnych ograniczeń, również w PRL-u [12].

Jednym z wielu miejsc nierozzerwalnie związanych z burzliwymi dziejami potężnej niegdyś Rzeczypospolitej Obojga Narodów jest dawny Kamieniec, a współcześnie Kamieniec Podolski [13]. Pojawia się on na kartach prawie wszystkich pozycji dotyczących historii Kresów Południowo-Wschodnich. W czasach świetności szlacheckiej Rzeczypospolitej Kamieniec był najdalej na południowy-wschód wysuniętym miastem Korony. Stąd też jest niezwykle ważnym świadectwem dorobku cywilizacyjnego tego państwa. Ponadto poza istotnymi funkcjami ekonomicznymi i militarnymi pełnił również cały szereg innych ról, będąc choćby stolicą rozległego województwa podolskiego.

O nieprzeciętnych walorach estetycznych tego miejsca silnie oddziałujących również na wyobraźnię współczesnego człowieka, obok innych czynników, stanowiło też, i nadal stanowi, niezwykle położenie miasta oraz swoisty i wyraźnie odczuwalny *genius loci*. Oprócz tego dla świadomego swojej przeszłości Polaka oraz dla każdego innego współczesnego mieszkańca tej części Europy nie mniej istotne są również konotacje historyczne, a także literackie [14] związane z tym niegdysiejszym *Urbs Antemurale Christianitatis* [15].

Spowodowało to, że zarówno dawniej jak i w ostatnich latach powstał cały szereg poważniejszych opracowań oraz skromniejszych publikacji dotyczących wyłącznie tego miasta [16]. Warto więc dokładnie przyjrzeć się literaturze opisującej przeszłość oraz liczne zabytki kultury materialnej znajdujące się na terenie współczesnego Kamieńca, które pozostały po zamieszkujących go niegdyś mieszkańcach wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej.

Jako pierwszy wnikliwie dziejami Kamieńca począł interesować się dopiero jego mieszkaniec, z wykształcenia lekarz a z zamiłowania dziejopis, czyli Antoni Józef Rolle [17]. Był on także uznanym gawędziarzem oraz jednocześnie zasłużonym popularyzatorem przeszłości polskiego Podola. Najważniejszym dziełem tego autora jest trzypięciotomowa praca zatytułowana *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, której dwa pierwsze tomy poświęcone zostały historii Kamieńca od momentu jego powstania aż do przejścia pod panowanie rosyjskie [18].

W pierwszym tomie tego napisanego z dużą swadą oraz barwnym językiem i składającego się z sześciu rozdziałów dzieła A.J. Rolle zajął się, między innymi, problemem polskiej kolonizacji na Podolu oraz procesem zagospodarowania tych ziem, w tym także samego Kamieńca, które miały miejsce pomiędzy XIV a XVIII w. Ponadto opisał on też sytuację polityczną w jakiej się znajdowało wtenczas Podole oraz istniejące tam w tym czasie zagrożenia ze strony Tatarów, Wołochów, Turków i Kozaków, w tym także kolejne, najważniejsze oblężenia miasta, na czele z tragicznymi wypadkami z sierpnia 1672 r. Następnie omówił też okres panowania tureckiego w mieście oraz tragiczny stan ekonomiczny Podola po jego powrocie do Korony w 1699 r. Poza tym zajął się również buntami, które jak chociażby «hajdamaczyzna» miały miejsce na Podolu w XVIII w. [19]. Oprócz tego istotną część tego tomu stanowi opis Kamieńca, zarówno miasta jak i twierdzy,

oraz jego struktury społecznej i ekonomicznej, a także problemów, z którymi borykano się w XVIII w.

W kolejnym natomiast tomie, w którym zdecydowanie dominuje historia społeczna miasta A.J. Rolle zajął się opisem dziejów fortyfikacji Kamieńca oraz ich modyfikacjom i modernizacjom, które miały miejsce na przestrzeni wieków, a także wojskową załogą stacjonującą na stałe w mieście. Innym poruszonym tam problemem są dzieje społeczności ormiańskiej mieszkającej w Kamieńcu oraz obiekty jej kultu. W podobny sposób została potraktowana także nie mniej ważna historia biskupstwa kamienieckiego oraz kamienieckiej katedry, która po dzień dzisiejszy jest powszechnie rozpoznawalnym elementem panoramy Kamieńca, a także przeszłość licznych zgromadzeń zakonnych, jakie za czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów miały w mieście swe siedziby.

Warto pamiętać, że przez niemal sto lat prace Józefa Antoniego Rolle były podstawowym źródłem wiedzy o Kamieńcu oraz, iż miały znaczący wpływ na twórczość części późniejszych autorów, którzy zajmowali się tą problematyką [20].

Kolejnym autorem, który w sposób systematyczny podjął tematykę dziejów Kamieńca był prawosławny duchowny J. Siecinskij [21], który, co jest wielce charakterystyczne, swoją książkę opublikował w 1895 r. z okazji hucznie obchodzonej setnej rocznicy wcielenia Podola do Rosji, przypadającej dwa lata wcześniej [22]. Swoją historię Kamieńca Podolskiego rozpoczął od omówienia dotychczasowej literatury zarówno polskiej, jak i tworzonej w języku rosyjskim. Następnie omówił dzieje miasta, dzieląc je na pięć rozdziałów obejmujących okresy panowania poszczególnych podmiotów politycznych, czyli na «litéwsko-ruski», «polski» i «turecki» oraz na kolejny okres «polski». Tę część pracy Siecinskiego kończy opis historii miasta, które w 1793 r. znalazło się w składzie Rosji.

Następne części tego opracowania dotyczą różnych aspektów społecznych, religijnych, demograficznych i gospodarczych dziejów Kamieńca. Stąd też w odrębnych rozdziałach autor zajął się opisem dawnych i istniejących nadal w jego czasach umocnień kamienieckiej twierdzy – zamku i fortyfikacji miejskich; życiem religijnym zamieszkującej miasto wieloetnicznej i wielokulturowej ludności; jej życiem kulturalnym, a także składem etnicznym i pozycją prawną poszczególnych, zamieszkujących dawny Kamieniec grup narodowościowych, a mianowicie Rusinów, czyli współczesnych Ukraińców oraz Polaków i Ormian. Nie zapomniał także o dość specyficznej w przypadku Kamieńca kwestii żydowskiej.

Rozważania te kończy ciekawy rozdział poświęcony rozwojowi międzynarodowego handlu w Kamieńcu w XV i XVI w. oraz jego upadkowi w wiekach następnych, a także opis stanu różnych rzemiosł funkcjonujących w mieście. Ponadto znalazły się tam również informacje dotyczące rozwoju demograficznego i przestrzennego Kamieńca, które miały miejsce w XIX w., a więc już za czasów rosyjskich.

Warto też zauważyć, iż analizując treść opracowania Siecinskiego można dostrzec wyraźne wpływy wcześniejszych osiągnięć i ustaleń poczynionych przez Antoniego Józefa Rolle. Mimo to,

oraz pomimo innych uwag i zastrzeżeń, pozycję tę należy traktować jako dość istotny krok w badaniach nad dziejami Kamieńca.

Kolejne oparte o liczne materiały źródłowe oraz wcześniejszą literaturę przedmiotu opracowanie dotyczące całości dziejów tego miasta wyszło dopiero w 1915 r. spod pióra kolejnego Polaka zasłużonego w dziele rozwoju badań nad dziejami Kamieńca. Autorem dotyczącego miasta *Szkicu historycznego* był Aleksander Prusiewicz [23]. W książce swej opisał on historię Kamieńca poczynając od XIV w., a kończąc na wydarzeniach związanych z zarządzeniami władz rosyjskich wydanymi po upadku Powstania Styczniowego, a będących represjami w stosunku do społeczności polskiej, kiedy to: «[...] zamknięto klasztor ks.ks. karmelitów, p.p. dominikanek i wizytek i skasowano katedrę, konsystorz i seminarium» [24].

W kolejnej i jednocześnie najobszerniejszej części swej pracy autor dokonał opisu miasta oraz znajdujących się na jego terenie świątyń, klasztorów, gmachów użyteczności publicznej oraz w większości nieistniejących już dzisiaj mieszczańskich kamienic. W wielu przypadkach podał on również podstawowe fakty związane z historią ich budowy oraz opisał znajdujące się na nich inskrypcje. W podobny sposób Aleksander Prusiewicz potraktował także stary, kamienny Most Turecki, obydwie zamki Stary i Nowy oraz fortyfikacje miejskie, głównie zaś obydwie bramy Ruską i Lacką, czyli Polską. Ponadto autor opisał także miejskie folwarki – Polskie oraz Ruskie – oraz przedmieścia wraz ze znajdującymi się na ich terenie obiektami.

Zakończenie rozważań autora stanowią dwa rozdziały zatytułowane *Topografia miasta* oraz *Statystyka i informacje*. Szczególną wartość poznawczą posiada druga z wymienionych tutaj części. Między innymi można tam bowiem znaleźć informacje na temat ogólnej liczby ludności miasta w r. 1913 z podziałem na poszczególne płcie oraz narodowości i wyznania, dane o poziomie przestępczości, stanie rzemiosła i przemysłu oraz o stanie szkolnictwa, służby zdrowia, a także wiele innych wiadomości.

W ten sposób współczesny czytelnik otrzymał możliwość zapoznania się kształtem miasta, jakiego w większości dzisiaj już nie ma. Wartość tej pozycji podnoszą liczne fotografie, szczególnie te, które pokazują obiekty, jakie nie dotrwały do czasów nam współczesnych.

Po ukazaniu się wymienionych powyżej prac nastąpił zastój w badaniach, trwający praktycznie aż do lat 90. XX w., kiedy to w Polsce podjęto szereg przedsięwzięć naukowych dotyczących dziejów oraz spuścizny kulturowej dawnych Kresów Wschodnich byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w tym także Kamieńca.

Poza tym w Polsce ukazało się także kilka prac o charakterze bardziej popularnym. Jednak ich autorów zdawała się interesować głównie tematyka wojskowa związana z militarnymi dziejami miasta i twierdzy oraz ich rolą w systemie obrony południowo-wschodnich granic Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stąd też niemal wcale nie podejmowały one zagadnień dotyczących politycznych oraz społecznych i ekonomicznych dziejów

Kamieńca. Ponadto poza porządkowaniem dotychczas znanych faktów nie wnoszą one żadnych znaczących nowych wartości do naszej dotychczasowej wiedzy na temat tego kresowego miasta [25].

Zupełnie inaczej jest natomiast w przypadku dwutomowej publikacji zbiorowej, która jest efektem wieloletniej pracy badawczej zespołu historyków, w tym również historyków architektury oraz sztuki, związanych z krakowskim środowiskiem naukowym, a kierowanych przez profesora Feliksa Kiryka [26]. Ich prace wspierali również historycy z Ukrainy. W pierwszym tomie opublikowany został cały szereg artykułów dotyczących przeszłości Kamieńca i jego architektury, w tym również fortyfikacji, a także problematyki religijnej, kwestii życia codziennego i ekonomicznych, czy choćby mało znanych zjawisk społecznych.

Nieco odmienny charakter ma tom drugi. Ponadto w jego powstaniu większy był także udział historyków ukraińskich. Znalazł się w nim natomiast cały kompleks zagadnień związanych z klimatem oraz budową geologiczną i szatą roślinną rejonu Kamieńca. Kolejnymi zagadnieniami omówionymi w tym tomie są kwestie architektoniczne, problemy ekonomiczne, historia miasta, sposób organizacji jego władz i funkcjonowanie infrastruktury miejskiej, a także inne. Ponownie też zajęto się w nim fortyfikacjami kamienieckiej twierdzy.

Warto też zauważyć, iż wielu autorom, którzy wzięli udział w tym przedsięwzięciu, w oparciu o szeroką kwerendę źródłową i bibliograficzną, udało się ustalić cały szereg nowych, dotychczas nieznanych faktów z dziejów Kamieńca i regionu oraz sprostować wiele pomyłek, nieścisłości i uproszczeń, jakie podawane były w dotychczasowej literaturze zajmującej się historią miasta oraz Podola.

Podobnie jest też w przypadku najnowszej, opartej o bardzo cenne i dotychczas prawie niewykorzystywane źródła archiwalne, monografii dotyczącej dziejów XVIII-wiecznego Kamieńca autorstwa krakowskiej badaczki Renaty Król-Mazur [27]. Autorkę interesowały bowiem praktycznie wszystkie aspekty życia miasta i twierdzy przejętej z rąk tureckich w 1699 r. Stąd też poza opisem samej twierdzy oraz licznych prac prowadzonych w XVIII w. nad jej unowocześnieniem, zajęła się ona także funkcjonowaniem garnizonu ówczesnego Kamieńca, kwestiami ustrojowymi i sądowymi oraz sanitarnymi, zdrowotnymi i ekonomicznymi, w tym również wzrastającą kosztem Ormian [28] rolą kamienieckich Żydów. Ponadto w sferze jej naukowych dociekań znalazły się też problemy związane ze złożonymi stosunkami wyznaniowymi oraz z oświatą, kulturą i reformami miejskimi zapoczątkowanymi w epoce Sejmu Wielkiego.

Rozważania te kończy rozdział, w którym Renata Król-Mazur opisuje dzieje miasta i twierdzy podczas wojny w obronie Konstytucji 3 Maja oraz wkroczenie do niej wojsk rosyjskich w r. 1793. Wysoką wartość tej bardzo ciekawej monografii podnosi starannie i celowo dobrany materiał ilustracyjny.

Od wielu lat obiektem pogłębianych naukowych dociekań badaczy, głównie polskich, jest także kamieniecki system fortyfikacyjny. Bowiem uczonych interesowały, i nadal interesują, zarówno umocnienia

obydwu zamków, jak i fortyfikacje miejskie. Stąd też poza opisem ich stanu obecnego badano ich pierwotny kształt oraz liczne modernizacje, którym poddawano je na przestrzeni wieków, a także sposób ich finansowania i funkcjonowania. Nie mniej istotne było też ustalenie, w jaki sposób poszczególne części tego systemu, współdziałając ze sobą, chroniły miasto [29].

Nieco inny wymiar otrzymały natomiast badania uczonych ukraińskich i rosyjskich, którzy, podobnie jak to miało miejsce wcześniej [30], koncentrują się głównie na zagadnieniach związanych z architekturą i historią sztuki [31]. Natomiast opracowania dotyczące dziejów samego Kamieńca mają raczej charakter popularnonaukowy lub wręcz popularny, przy czym niekiedy posiadają nawet formę zwykłych informatorów turystycznych przeznaczonych dla turystów, głównie ukraińskich [32].

Pewnym pozytywnym odstępstwem od tej reguły jest jednak popularna, napisana po polsku praca mieszkańca współczesnego Kamieńca Podolskiego, mianowicie Aleksandra Rasszczupkina [33]. Jej autor, opierając się głównie o wcześniejsze ustalenia Antoniego Józefa Rolle, Siecinskiego oraz Aleksandra Prusiewicza, a także o efekty własnych poszukiwań bibliograficznych podał w niej podstawowy zakres faktów dotyczących dziejów miasta i regionu. Poszczególne rozdziały jego pracy otrzymały następujące tytuły: *Rys historyczny Kamieńca Podolskiego*, *Relacja o upadku Kamieńca r. 1672* oraz *Niezlomne twierdze Podola* [34]. Całość uzupełnia liczny i dość ciekawie dobrany, w sporej części barwny, materiał ilustracyjny. Są to głównie fotografie Kamieńca.

W przypadku wspomnianych powyżej prac badaczy ukraińskich zajmujących się historią sztuki i architektury należy zauważyć, iż badania tego typu prowadzone są w trzech ośrodkach, a mianowicie we Lwowie oraz w Kamieńcu Podolskim i Kijowie.

W tej grupie opracowań na szczególną uwagę zasługuje monografia Olgi Płamienickiej [35] poświęcona architekturze sakralnej Kamieńca [36]. Praca ta stanowi bowiem podsumowanie kompleksowych badań zabytków tego typu, prowadzonych na przestrzeni XX w. Jej autorka jako pierwsza przedstawiła w niej całościową koncepcję ewolucji architektury sakralnej Kamieńca, na tle architektonicznego i urbanistycznego rozwoju miasta. Stąd też w celu pokazania możliwie kompletnego spektrum dziejów architektury sakralnej miasta opis swój rozpoczęła od momentu, gdy za czasów rządów książąt ruskich pierwsze obiekty tego typu poczęły powstawać w otoczeniu znacznie wcześniejszych pogańskich ośrodków sakralnych. Natomiast po omówieniu procesów i zmian, do których dochodziło w okresie pomiędzy XIII w. a 1793 r., rozważania swe zakończyła przedstawieniem losów kamienieckich świątyń w okresie panowania rosyjskiego i następnie w czasach sowieckich, kiedy to wiele obiektów sakralnych oraz zabytkowych kwartałów starego miasta zostało zniszczonych lub w całości wyburzonych. Proces tej degradacji przerwało dopiero uzyskanie niepodległości przez Republikę ukraińską, kiedy to podjęte zostały żmudne oraz kosztowne i czasochłonne prace renowacyjne i rewitalizacyjne.

Pisząc omawianą tutaj monografię Olga Płamienicka wykorzystała zarówno ustalenia wcześniejszych historyków, tworzących w XIX i na początku XX w., jak i prowadzone w XX w. systematyczne badania archeologiczne oraz terenowe. Ich efekty uzupełnione zostały o obszerną kwerendę archiwalną, w wyniku której udało się jej dotrzeć do całego szeregu nieznanych i niewykorzystywanych dotychczas przez historyków polskich i ukraińskich cennych materiałów źródłowych. Wszystko to umożliwiło autorce przeprowadzenie krytycznej i jednocześnie przekonującej rewizji wielu obowiązujących dotąd, lecz błędnych lub też nie do końca sprawdzonych twierdzeń i poglądów. Wartość tej cennej pracy podnosi liczny i celowo dobrany materiał ilustracyjny, stanowiący niezbędne dopełnienie podawanych w niej treści.

W przypadku bogatych dziejów zarówno samego Kamieńca jak i całego koronnego Podola, obok innych zagadnień, niesłabnące zainteresowanie historyków polskich dotyczy również słynnego oblężenia z 1672 r. Jest to zapewne efekt okoliczności, w których doszło do upadku twierdzy, uważanej do tego momentu za niezdobytą, oraz wynik skutków moralnych i co znacznie ważniejsze politycznych i militarnych, jakie wydarzenie to wywarło w całej ówczesnej Rzeczypospolitej. W ostatnich latach ukazały się trzy kolejne teksty dotyczące tych wypadków. Jeden z nich ma charakter źródłowy, a dwa kolejne są próbą odtworzenia wypadków niekorzystnej dla Rzeczypospolitej kampanii z 1672 r., w tym również tureckiego oblężenia kamienieckiej twierdzy [37].

Najważniejszą z punktu widzenia wartości historycznego przekazu jest *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672* autorstwa stolnika łyczowskiego Stanisława Makowieckiego [38]. Nie miała ona dotąd szczęścia u wydawców, co spowodowało, że nie cieszyła się większym zainteresowaniem ani badaczy wierszowanej epiki barokowej, ani też historyków. Wydaje się bowiem, iż wszystkich zniechęcał niski poziom artystyczny tej napisanej 11-zgłoskowcem relacji. Mimo to zawartość treściowa tego utworu, przynajmniej pośrednio, była jednak znana zarówno zawodowym historykom jak i czytelnikom ich dzieł. Stało się to w 1886 r., w momencie wydania przez Teodora Wierzbowskiego jej prozatorskiego streszczenia [39]. Warto też tutaj zauważyć, iż na tym właśnie przekazie oparł się Henryk Sienkiewicz pisząc *Pana Wołodyjowskiego* [40].

Tymczasem zestawienie prozatorskiej przeróbki z oryginałem wyraźnie wskazuje, że Wierzbowski dokonał wielu retuszy i zmian, wśród których najistotniejszą okazała się apologia «małego rycerza». Stąd też Piotr Borek, wydawca wierszowanego oryginału *Relacji Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, postawił sobie za cel weryfikację choćby części historycznych stereotypów, funkcjonujących zarówno w historiografii, jak i w powszechnej świadomości Polaków, głównie za sprawą doskonałej Sienkiewiczowskiej powieści napisanej swego czasu «ku pokrzepieniu serc», a nie w celu ustalenia historycznej prawdy.

Relację Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672, stworzył bezpośredni uczestnik tamtych

wydarzeń, który przebywał pośród obrońców w oblężonej przez Turków twierdzy. Stąd też miał on bezpośredni wgląd w przebieg wypadków, które miały miejsce do końca sierpnia tego roku, co powoduje, że jego relacja, niezależnie od wierszowanej formy, zawiera najwięcej informacji na temat przebiegu tego oblężenia. Zauważyć też należy, iż porównanie jej treści z zachowaną do dzisiaj korespondencją [41] oraz z bardzo oszczędnymi diariuszami [42] uświadamia, że żadne z tych źródeł nie zawiera takiej liczby szczegółowych danych, przy pomocy których można podjąć próbę rzetelnej rekonstrukcji poszczególnych etapów oblężenia kamienieckiej fortecy w sierpniu 1672 r. Stąd też o walorach tego dzieła decyduje nie warstwa poetycka, a jego trudne do przecenienia walory poznawcze [43].

Pomimo to Piotr Derdej, autor wspomnianej już wcześniej książki dotyczącej oblężenia i upadku Kamieńca w 1672 r. [44], nie sięgnął do pierwotnej, wierszowanej i pełnej wersji relacji stolnika latyczowskiego Stanisława Makowieckiego, lecz wykorzystał jej prozatorskie i skrócone wydanie, przy czym nie skorzystał z tekstu autorstwa Teodora Wierzbowskiego, lecz wykorzystał wersję, która znalazła się we wspomnianej już wcześniej pracy Jana Przybyła [45]. Poza tym skorzystał jeszcze z zaledwie kilku, skądinąd cennych opracowań, co spowodowało, że jego wizja oblężenia Kamieńca z sierpnia 1672 r. oraz obraz pozostałych elementów tej kampanii, w trakcie której wojska Koronne walczyły z armią turecką, Tatarami i Kozakami Doroszenki, nie wnosi praktycznie niczego nowego do stanu naszej dotychczasowej wiedzy dotyczącej tych wydarzeń. Poza tym praca ta niepotrzebnie utrwała również wiele nieprawdziwych lub niezawierających przez autora informacji bądź też historycznych tez.

Zupełnie odmiennie jest natomiast w przypadku obszernej monografii autorstwa uznanego polskiego znawcy epoki, a mianowicie profesora Marka Wagnera [46]. Bowiem autor ten, opierając się na licznych często słabo lub też wcale do tej pory nieznanymi źródłach, oblężenie Kamieńca z sierpnia fatalnego 1672 r. pokazał na tle całej kampanii polsko-tureckiej tego roku. Stąd też, obok innych wątków, dokładnie opisał on zarówno przebieg działań wojennych, które poprzedziły oblężenie, jak i stosunek sił obleganych do operujących wtenczas na Podolu i pod Kamieńcem wojsk sułtańskich. Ponadto podjął również trud odtworzenia przebiegu samego oblężenia oraz krytycznej analizy i oceny działań obydwu stron biorących udział w tym starciu. Podał też przybliżone szacunki strat. W wyniku tego powstała, jak do tej pory najpełniejsza i najbardziej zbliżona do rzeczywistości,

wizja oblężenia i upadku Kamieńca, do którego doszło w wyniku tureckiej napaści z 1672 r.

Kończąc te rozważania należy też zauważyć, iż informacje o Kamieńcu Podolskim oraz o jego historii i zabytkach można znaleźć na kartach praktycznie każdego przewodnika turystycznego po współczesnej Ukrainie [47]. Niekiedy jednak zawierają one wiadomości tyleż bałamutne, co dziwne, świadczące jednocześnie o niewielkiej wiedzy ich autorów w tej materii [48].

Jednakże w grupie publikacji tego typu trzeba wyróżnić przewodniki czterech autorów, które, pomimo swoich braków i niedociągnięć, zawierają jednakże cały szereg wartościowych danych zarówno na temat przeszłości tego miejsca jak znajdujących się tam obiektów zabytkowych [49].

Na specjalne wyróżnienie zasługuje jednak przewodnik powstały pod redakcją wspomnianej już wcześniej Olgi Płamienickiej [50]. Pośród wszystkich dotychczasowych przewodników jest to najdokładniejsze jak do tej pory kompendium wiedzy o Kamieńcu Podolskim. Zawiera ono bowiem jasny i kompetentny wykład na temat burzliwych dziejów miasta, postrzeganego przez jego autorów jako szczególne miejsce styku pomiędzy cywilizacją Zachodu i Wschodu oraz między chrześcijaństwem i islamem. Przedstawia ono także wieloetniczną i wieloreligijną kulturę materialną i duchową Kamieńca oraz bogactwo i różnorodność jego zabytków, a także współczesność stolicy obecnie ukraińskiego już Podola. Ponadto przewodnik ten zilustrowany został 550 ilustracjami i fotografiami oraz planami i mapami.

Poprzez fakt wpisania Kamieńca i jego zabytków na światową listę dziedzictwa kulturowego UNESCO niepomniernie wzrosło znaczenie i rola tego miejsca oraz jego znaczenie dla rozwoju ludzkiej cywilizacji. Wydaje się jednak, iż pomimo wszystkich bolesnych historycznych zaszłości, z faktów tych szczególnie dumni mogą być Polacy, spolonizowani Ormianie oraz niegdysiejsi Rusini, a współcześni Ukraińcy. Nie jest więc niczym dziwnym, iż najistotniejsza literatura, zarówno ta naukowa, jak i popularnonaukowa dotycząca dziejów miasta oraz jego zabytków wyszła spod piór polskich i ukraińskich badaczy. Należy też przypuszczać, że tak będzie nadal, a zainteresowanie tym szczególnym miejscem będzie w dalszym ciągu trwało. W efekcie też, z biegiem czasu, potencjalny czytelnik zapewne doczeka się rzetelnej i kompleksowej monografii opisującej zarówno całe dzieje Kamieńca, jak i losy wszystkich jego zabytków. Warto bowiem zauważyć, że już dziś wiemy na ten temat bardzo dużo, co nie wyklucza jednak konieczności prowadzenia dalszych, żmudnych badań źródłowych.

PRZYPISY

1. Vide choćby: P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja.* – Kraków, 2001; *Rzeczpospolita Obojga narodów i jej tradycje. Studia i szkice: Praca zbior.* / Pod red. M. Wagnera, J. Wojtasika. – Siedlce, 2004; *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI – XVIII wiek: Praca zbior.* / Pod red. T. Ciesielskiego, A. Filipczak-Kocur. – Warszawa-Opole, 2008.
2. Vide chociażby: P. Kozarski, T. Swat, *Żółkiew (Жовква).* – Warszawa, 1997; P. Kozarski, T. Swat, *Żółkiew i jej świątynie.* – Żółkiew, 1999; J. Kolbuszewski, *A to Polska właśnie. Kresy.* – Wrocław, 2002; *Kresy. Śladami naszych*

- przodków / Projekt i opracowanie K. i P. Dylukowie. – Kraków, 2002; R. Marcinek, S.W. Tarasow – zdjęcia, Polska. Kresy Wschodnie. – Kraków, 2002; M. Machynia, R. Marcinek, Kresy. Zamki i fortyfikacje. – Kraków, [bez roku wydania]; Encyklopedia Kresów: Praca zbior. – Kraków, [bez roku wydania]; A. Górka, Kresy: Przewodnik. – Kraków, [bez roku wydania]; K. Węglińska, Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach. – Warszawa, 2005; idem, Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach ludziach i zdarzeniach. – Warszawa, 2006; idem, Na dalekiej Ukrainie. Gawędy kresowe. – Warszawa, 2007; Dzieje Kresów: Praca zbior. – Kraków, 2006; S.S. Nicieja, Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie. – Warszawa, 2006; Z. Skrok, Podolska legenda. Powstanie i pogrzeb polskiego Podola. – Warszawa, 2007; Ł. Galusek, M. Jurecki, Kresy na nowo odkryte: Wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy. – Kraków, 2007; J. Czarnowski, Perły Kresów. – Warszawa, 2008; T. Siedlar-Kołyško, Od Smoleńska po Dzikie Pola: Trwanie Polaków na ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej. – Kraków, 2008; T. Olszański, Kresy kresów. Stanisławów. – Warszawa, 2008. W znacznej części z wymienionych tutaj pozycji znajdują się jakieś, szersze lub węższe, informacje dotyczące Kamieńca oraz jego zabytków.
3. Vide chociażby: С. Комарницький, Цитадель на Дністрі. (3 історії Хотина та Хотинської фортеці). – Чернівці, 2001; В. Станіславський, Запорозька Січ та Річ Посполита 1686-1699. – Київ, 2004; Б. Возницький, Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сницяр Іоанн Георгій Пінзель. – Львів, 2005; П. Кулаковський, Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648. – Київ, 2006. Warto też pamiętać o starszych pozycjach, które ukazały się już w czasach rosyjskiego panowania na Podolu – vide choćby: П.Н. Батюшков, Подолия: Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891.
  4. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide chociażby: J. Stolicki, Egzulanci podolscy 1672-1699: Znaczenie polityczne uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej. – Kraków, 1994; K. Mazur, W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006.
  5. Z bardzo bogatej literatury dotyczącej militarnej przeszłości Kresów Południowo-Wschodnich vide choćby: L. Podhorodecki, Chocim 1621. – Warszawa, 1988; R. Majewski, Cecora 1620. – Warszawa, 1970; J. Wojtasik, Podhajce 1698. – Warszawa, 1990; M. Plewczyński, Obertyn 1531. – Warszawa, 1994; R. Romański, Cudnów 1660. – Warszawa, 1996; G. Jawor, Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym Średniowieczu. – Lublin, 2000; K. Śledziński, Cecora 1620. – Warszawa, 2007; D. Orłowski, Chocim 1673. – Warszawa, 2007; D. Kupisz, Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717. – Lublin, 2008. Wśród cytowanych powyżej prac są zarówno opracowania o charakterze naukowym jak i popularnonaukowe.
  6. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide chociażby: H. Wisner, Rzeczpospolita Wazów: Czasy Zygmunta III i Władysława IV. – Warszawa, 2002.
  7. Szerzej na ten temat vide choćby: J. Pajewski, Buńczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 2006.
  8. Vide chociażby: M. Ujma, Latyfundium Jana Sobieskiego 1652-1696. – Opole, 2005.
  9. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: B.G. Woźnicki, Mistrz Pinsel. Legenda i rzeczywistość: Katalog wystawy rzeźby XVIII wieku ze zbiorów lwowskich. – Wilanów, 1990; J.T. Petrus, Kościoły i klasztory Żółkwi. – Kraków, 1994; Archikatedra Świętego Jura we Lwowie. – Lwów, [bez roku wydania]; J. Szuliński, Teatr Miejski we Lwowie. – Warszawa, 2002; Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie: Praca zbior. / Pod red. W. Drelicharza. – Tom 1. Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego / Opracowała A. Biedrzycka. – Kraków, 2005; Tom 2. Dawne województwo podolskie / Opracował P. Kulisiewicz. – Kraków, 2005; A. Muzyczyszyn, R. Riznyk, Lwów: Miasto świętyń. – Lwów, 2006; J. Biriulow, Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku: Od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy. – Warszawa, 2007. Wspomnieć tutaj należy, iż wymieniona powyżej monografia autorstwa Jerzego T. Petrusa stanowi pierwszy tom niezwykle wartościowej serii zatytułowanej: Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, ukazujących się pod redakcją naukową Jana K. Ostrowskiego, w ramach której do końca 2008 r. wyszło już 16 tomów.
  10. Vide chociażby: W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej. – Wilno, 1820-1822; A. Przeździecki, Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841; S. Barącz, Kronika Oleska. – Tarnopol, 1864; idem, Pamiątki buczackie. – Lwów, 1882; L. Kubala, Szkice historyczne. Serya pierwsza. – Warszawa-Kraków, 1901; Serya druga. – Kraków, 1901; W. Łoziński, Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII wieku. – Kraków, 1903.
  11. Vide choćby: L. Białkowski, Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920; J. Tretiak, Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921; A. Hniłko, Wyprawa cudnowska 1600. – Warszawa, 1931.
  12. Vide choćby: Z. Hornung, Majster Pinsel, snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. – Wrocław, 1976; W.A. Serczyk, Historia Ukrainy. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.
  13. Pierwotnie miasto nazywało się jedynie Kamieniec (z łaciny: Camencia, Camencium, Camenecum). Dopiero w późniejszych czasach poczęto do niej dodawać przymiotnik Podolski - vide: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom III. Praca zbior. / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1882. – S. 748.
  14. Chodzi tutaj oczywiście o powieść Henryka Sienkiewicza "Pan Wołodyjowski".
  15. Inne nazwy miasta i twierdzy, które można napotkać w literaturze to: "kamienne miasto", "perła na kamieniu" lub też "baszta ręką Boga zbudowana", "brama do Polski", "złoty klucz do granic Rzeczypospolitej" albo "orle gniazdo". Z racji swojego strategicznego i handlowego znaczenia oraz z powodu jego historii już w okresie staropolskim miasto to było powszechnie obecne w kaznodziejstwie, literaturze oraz pamiętnikarstwie jako symbol panowania Rzeczypospolitej nad południowo-wschodnimi kresami oraz jako symbol jej siły i potęgi militarnej – vide choćby: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom III. Praca zbior. / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1882; P. Borek, Ukraina w staropolskich dziurach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
  16. Temat ten kilkakrotnie podejmował także piszący te słowa – vide: A. Smoliński, Bez "ognia i miecza": Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

- Część 7(I). Kamieniec Podolski – dzieje miasta i twierdzy // "Semper Fidelis". Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. – 2007. – Nr 1(96); Część 7(II). Kamieniec Podolski – świątynie // ibidem. – 2007. – Nr 4(99); Część 7(III). Kamieniec Podolski – świątynie niekatolickie, synagoga oraz inne obiekty // ibidem. – 2007. – Nr 5 (100); idem, Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów // Homo doctus in se semper divitias habet: Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi z okazji siedemdziesięciolecia urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej: Praca zbior. / Pod red. W. Polaka. – Toruń, 2008.
17. Swoje publikacje opatrywał czasami różnymi pseudonimami, jak na przykład: "J. Apolinary", "dr J. Rolle", czy też "dr Antoni J".
  18. J.A. Rolle, Zameczki podolskie na Kresach Multańskich. Tom I i II. Kamieniec nad Smotryczem. – Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. – Warszawa-Kraków, 1880. Pierwsze wydanie tego opracowania miało miejsce w Krakowie w 1869 r., a trzecie w 1893 r.
  19. Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: Z dziejów hajdamacyzny. Część I i II / Z przedmową H. Moscickiego. – Warszawa, 1905; A. Moszczeński, Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego / Przedmowa H. Moscicki. – Warszawa, 1905.
  20. Vide chociażby: M. Rolle, Rzemiennym dyszłem: Z dziejów Kamieńca Podolskiego. – Lwów, 1914; idem, Kamieniec Podolski. – Warszawa, 1925.
  21. Niektórzy polscy autorzy uważając, zapewne tego autora za Ukraińca, jego dane personalne podają w postaci: "E. Secynski", a nawet "J. Siciński (E. Сіцинський)", jak czynią to niekiedy publikujący po polsku badacze ukraińscy.
  22. E. Сецинський, Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – Киев, 1895. Na początku XXI w. książka ta ukazała się po raz kolejny w formie wydanego na Ukrainie reprintu.
  23. Prusiewicz, Kamieniec Podolski: Szkic historyczny. – Kijów-Warszawa, 1915. Podobnie jak w przypadku poprzednio omawianego opracowania na początku XXI w. na Ukrainie ukazał się reprint tej pracy.
  24. Ibidem, s. 16.
  25. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: J. Przybył, Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana. – Wrocław, 1998; idem, Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji. – Łódź-Wrocław, 2007; Z. Bania, M. Wiraszka, Kamieniec Podolski. Miasto-legenda. – Warszawa, 2001.
  26. Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu: Praca zbior. / Pod red. F. Kiryka. – Tom I. – Kraków, 2000; Tom II. – Kraków, 2005.
  27. R. Król-Mazur, Miasto trzech nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – Kraków, 2008.
  28. Warto tutaj też podkreślić, iż monografia Renaty Król-Mazur posuwa naprzód niezadowolający do tej pory stan badań nad niezwykle istotną dla dziejów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów kolonią kamienieckich Ormian. Dotychczasowy poziom wiedzy polskiej historiografii na ten temat prezentują choćby następujące opracowania: M. Zakrzewska-Dubas, Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – Lublin, 1965; idem, Ormianie w dawnej Polsce. – Lublin, 1982; K. Stopka, Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej. – Kraków, 2000; Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. (Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie): Praca zbior. – Kraków, 1999.
  29. Na ten temat dotychczas pisali: T.M. Nowak, Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1973. – Tom XIX, część I; idem, Arsenaly artylerii koronnej w latach 1632-1655 // ibidem; idem, Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w świetle zabytków kartograficznych // Z Dziejów Kartografii. – 1991. – Tom V; idem, Twierdza Kamieniec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrożonych najazdami Turków i Tatarów // Fortyfikacja. Tom 1. – Warszawa-Kraków, 1995; R. Król, Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII w. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2007. – R. VIII(LIX), Nr 4(219).
  30. Vide chociażby: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Том 4. Сумская область, Тернопольская область, Харьковская область, Херсонская область, Хмельницькая область, Черкасская область, Черновицкая область, Черновицкая область / Коллективная работа под редакцией Г.Н. Логвина. – Киев, 1986, gdzie znalazł się obszerny opis zabytków architektury sakralnej i obronnej z terenu Kamieńca Podolskiego.
  31. Vide choćby: О.В. Лесник, Замки та монастирі України. – Львів, 1993; О. Пластицька, Християнські святині Кам'янець на Поділлі. – Київ, 2001; idem, Кам'янець-Подільський. – Київ, 2004; A. Rasszczupkin, Katedra św. Apostołów Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim. – Kamieniec Podolski, 2003; oraz О. Мацюк, Замки і фортеці західної України. Мандрівки історичні. – Львів, 1997 i polskojęzyczna wersja tego opracowania: O. Maciuk, Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Podróże historyczne. – Lwów, 2008. Autor ten opisał w tych pracach także fortyfikacje miejskie oraz obydwa kamienieckie zamki.
  32. Vide choćby: О. Завальнюк, О. Комарницький, Кам'янець-Подільський. Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001; М. Петров, Історична монографія Кам'янець-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002; Л. Станіславська, В. Жигайло – фотографії, Кам'янець-Подільський. – Кам'янець-Подільський, [bez roku wydania]; A. Rasszczupkin, Kamieniec-Podolski. – Kamieniec-Podolski, [bez roku wydania]. Żadna z tych prac nie stanowi jednak znaczącego postępu w dotychczasowych badaniach.
  33. Rasszczupkin, Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum. – Kamieniec Podolski, 2006.
  34. Autor podał tam pewne zupełnie podstawowe informacje o zamkach lub innych fortyfikacjach w Chocimiu, Międzybożu, Żwańcu, Okopach Św. Trójcy, Paniowcach, Rychcie, Czarnokozińcach, Skale Podolskiej (ten zamek autor nazwał Skala nad Zbruczem), Satanowie, Czortkowie, Jazłowcu i Czerwonogrodzie.
  35. Olga Anatoliwna Płamienicka w 1980 r. ukończyła Kijowski Państwowy Instytut Sztuki (Київський державний художній інститут). Obecnie pracuje jako kierownik Wydziału Problemów Restauracji i Rewitalizacji Środowiska Historycznego Naukowo-Badawczego Instytutu Teorii i Historii Architektury oraz Budownictwa Miejskiego (Відділ проблем реставрації і регенерації історичного середовища Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування). Jest znawcą historii architektury okresu średniowiecza i nowożytności. Obok innych nagród i

- wyróżnień była także laureatem Międzynarodowej Nagrody im Profesora Jana Zachwatowicza. Jest autorem około 200 publikacji naukowych, w tym także pracy: "Kamieniec Podolski – miasto na peryferiach Imperium Rzymskiego: najwcześniejsza struktura urbanistyczna i fortyfikacje (Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації)", wydanej w 1999 r. we współpracy z E. Płamienicką. Ponadto Olga Płamienicka jest także autorką ogólnej koncepcji regeneracji i rewitalizacji starego miasta w Kamieńcu oraz autorką 17 konkretnych projektów restauracji poszczególnych obiektów znajdujących się na terenie miasta i twierdzy.
36. O. Пламеницька, Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005.
  37. P. Derdej, Kamieniec Podolski 1672. – Warszawa, 2009; M. Wagner, Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. Tom I. – Zabrze, 2009.
  38. S. Makowiecki, Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / Opracował P. Borek. – Kraków, 2008.
  39. T. Wierzbowski, Relacja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego, przez JMci pana Stanisława makowieckiego stolnika latyczewskiego // Przegląd Powszechny. – 1886. – tom 9 i tom 10. Vide także: J. Przybył, Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji. – Łódź-Wrocław, 2007.
  40. Vide choćby: A. Sujkowski, W stronę Wiednia: Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników. – Poznań, 1984, s. 235 i passim. O sposobie w jaki to literackie dzieło powstało vide także: J. Krzyżanowski, W kręgu wielkich realistów. – Kraków, 1962 – rozdział zatytułowany: Dzieje tekstu "Ogniem i mieczem"; idem, Twórczość Henryka Sienkiewicza. – Warszawa, 1973; T. Bujnicki, Trylogia Sienkiewicza na tle tradycji polskiej powieści historycznej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.
  41. Vide chociażby: Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Tom 2 / Wydał A. Grabowski. – Kraków, 1845. Ponadto vide także: J. Stolicki, Sprawa kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne. – 1993. – zeszyt 1; P. Borek, Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
  42. Vide choćby: Opisanie szturmu do Kamieńca Podolskiego przez cesarza tureckiego // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał, opracował i wydał J. Kluczycki. – Kraków, 1880. – Tom 2, część 2; Kamieniec Podolski utracony anno 1672 / opublikował J. Woliński: Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1964. – Tom X.
  43. Vide chociażby: J. Woliński, Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983.
  44. P. Derdej, Kamieniec Podolski 1672. – Warszawa, 2009.
  45. J. Przybył, Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana. – Wrocław, 1998.
  46. M. Wagner, Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. Tom I. – Zabrze, 2009.
  47. Vide choćby: A. Dylewski, Ukraina. Część zachodnia, Kijów i Krym. – Bielsko-Biała, 2001; idem, Ukraina. Praktyczny przewodnik. – Bielsko-Biała, 2003; idem, Przewodnik Pascala. Ukraina. – Bielsko-Biała, 2005; A. Strojny, K. Bzowski, A. Grossman, Przewodnik. Ukraina zachodnia. Tam szum Prutu, Czeremoszu... – Kraków, 2007; Praktyczny przewodnik. Ukraina / A. Dylewski, O. Aleksejczuk, P. Kardaś... – Bielsko-Biała, 2007; Przewodnik ilustrowany. Ukraina / A. Dylewski, O. Aleksejczuk, P. Kardaś... – Bielsko-Biała, 2007.
  48. Przykładem takiego przewodnika może być chociażby pozycja: A. Evans (Ukraina. Przewodnik turystyczny National Geographic. – Warszawa, 2008, s. 180), gdzie można wyczytać następujące rewelacje: "W dole [kanionu – sic! – przyp. A.S.] płynie rzeczka Smotrycz, nazwana tak dlatego, że czysta woda pozwala dostrzec dno (smotri! to po rosyjsku patrz!). [...] Zmiany właścicieli i liczne odbudowy uczyniły z niej olbrzymią twierdzę, w której żadna wieża nie przypomina jakiegokolwiek innej (Turcy zbudowali czworoboczne, Rosjanie okrągłe)". Wydaje się, iż absurdalność zarówno tych, jak i innych podobnych stwierdzeń, nie wymaga żadnego komentarza.
  49. Są to: M. Orłowicz, Przewodnik po Europie. Europa Wschodnia i Środkowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcaria). – Lwów, 1914; idem, Przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. – Lwów, 1919; J. Tokarski, Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie. Tom II. – Warszawa, 2001; Z. Hauser, Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu. – Warszawa, 2006; G. Rąkowski, Podole. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Część II. – Pruszków, 2006.
  50. Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny: Praca zbior. / Pod red. naukową O. Płamienickiej. – Lwów, 2005. Wcześniej ukazała się jego wersja ukraińskojęzyczna – vide: Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник. – Львів, 2003.

РЕЦЕНЗЕНТ:

В.М. Дарієнко – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут

© A. Smoliński

Стаття надійшла до редакції 06.06.09